

Gemeenschapsonderwijs

SECUNDAIR ONDERWIJS

Onderwijsvorm: **KSO**

GRAAD: TWEEDE GRAAD

LEERJAAR: EERSTE EN TWEEDE LEERJAAR

Studiegebied: **Beeldende kunsten**

FUNDAMENTEEL GEDEELTE

Optie: **ARTISTIEKE OPLEIDING**

Vak(ken): **KV Beeldende vorming** 8 Lt/w

Vakkencode: **KU-g**

Leerplannummer: **2001/092**

VISIE EN PROFIEL

De 2de graad KSO draagt in belangrijke mate bij tot de ontwikkeling van de totale persoonlijkheid van de jonge mens. Artistieke en theoretische vakken hebben hun eigen vormingswaarde binnen de opleiding. De vorming bestaat uit een uitgebreide kennismaking met de wereld van de beeldende kunsten en met creatief denken en handelen. Deze vorming is gesteund op historische, culturele en maatschappelijke inzichten. De spontane interesse van de leerlingen vergroot hun ontvankelijkheid en motivatie. Hun artistieke intelligentie krijgt de kans om zich te ontwikkelen en tegelijkertijd wordt de belangstelling voor de algemeen vormende vakken gestimuleerd.

Binnen de vakken van het fundamenteel gedeelte van de 2de graad krijgen de leerlingen tijd en ruimte om hun mogelijkheden en interesses te ontdekken en te ontplooiën op het gebied van het creatieve proces en zich te oriënteren binnen de domeinen van de kunsten. Leerlingen die voor een opleiding KSO gekozen hebben, moeten zich ervan bewust zijn dat het verwerven van creatieve en artistieke vaardigheden (zoals met het pakket algemene vorming) zelfwerkzaamheid, studiemethode, organisatie en inzet vraagt.

De leerling moet na de 2de graad een bewuste en oordeelkundige keuze kunnen maken voor het fundamenteel gedeelte van de 3de graad. De 2de graad KSO verzorgt in eerste instantie immers de doorstroming naar een 3de graad.

In het kader van de algemene persoonlijkheidsvorming vraagt een opleiding binnen het KSO specifiek aandacht voor:

- leren omgaan met subjectieve criteria;
- een onderzoekende houding;
- zelfwerkzaamheid;
- zelfevaluatie;
- ethisch, affectief en sociaal besef;
- ontwikkelen van esthetische perceptie;
- kennis van en participatie aan cultuur;
- leren werken in teamverband;
- communicatieve vaardigheden.

BEGINSITUATIE

Om zinvolle leerdoelen te kiezen en vervolgens efficiënte onderwijsstrategieën te ontwikkelen om deze doelen te bereiken, is kennis van het vertrekpunt of de beginsituatie noodzakelijk. De leraar moet weten waarbij hij zijn onderwijs kan aansluiten: “Wat kennen en kunnen de leerlingen al? Wat zijn hun interesses? Welke buitenschoolse ervaringen hebben ze? ...”. Na de eerste graad komen de leerlingen terecht in een zeer heterogene groep. Niet alle leerlingen hebben reeds ervaring opgedaan in de ‘kunsten’. Toch is er een gemeenschappelijk draagvlak: de belangstelling voor de kunstvakken.

Het KSO richt zich tot leerlingen die:

- bij hun instap in het KSO de gedrevenheid hebben om creatief te werken;
- bereid zijn tot een permanente reflectie over de eigen inzichten;
- bereid zijn artistiek-technische vaardigheden te ontwikkelen;
- in staat zijn en bereid zijn in groep te werken;
- beseffen dat het verwerven van de noodzakelijke inzichten en attitudes een bewuste keuze en dagelijkse concentratie veronderstellen;
- vanuit een betrokkenheid met het studiegebeuren bereid zijn aankopingspunten in de actualiteit te zoeken.

Alhoewel de beginsituatie meer is dan alleen informatie over de leerlingen, lijkt het toch zinvol om binnen deze context even stil te staan bij enkele kenmerken van de leerlingen die instromen in de tweede graad KSO.

Adolescenten zijn in de eerste plaats op zoek naar een eigen identiteit en naar een goed zelfbeeld. Dat kan een moeizaam groeiproces zijn. Leraren kunnen hen daarbij begeleiden door hen zoveel mogelijk kansen te geven om te leren. In hun zoektocht naar wie zij willen zijn, hebben adolescenten wel eens de neiging om extremen op te zoeken. Soms beoefenen zij een bepaalde hobby in die mate dat er weinig tijd overblijft voor andere ervaringen. De leraar kan verschillende mogelijkheden scheppen om leerlingen kennis te laten maken met alternatieven. Telkens is het belangrijk om geen oordelen uit te spreken, maar leerlingen te helpen in het afwegen van voor- en nadelen van verschillende levensstijlen, met andere woorden: in het leren kiezen.

Adolescenten zijn bijzonder gevoelig voor groepsdruk. Het belang van de vriendengroep is heel groot. Ouders, leraren en andere volwassenen worden minder geloofd en vertrouwd dan voordien. Jongeren zoeken hun eigen waarden en identiteit via de aansluiting bij leeftijdgenoten en bij iets oudere leerlingen. Het is belangrijk dat leraren respect tonen voor het grote belang van vriendschap op die leeftijd. Zo zullen leerlingen bij een vergrijp van een klasgenoot bijna steeds solidair zijn en weigeren in te gaan op de vraag van volwassenen om iemand te verklikken.

Groepsdruk kan negatief zijn. In sommige kliekjes is het niet ‘in’ om zich in te spannen voor de school. IJverige leerlingen worden soms gepest. Leraren zullen zich ervoor moeten hoeden dat zij deze leerlingen niet op een zodanige manier in bescherming nemen dat zij nog meer het mikpunt van spot worden. Beter is het om alle middelen aan te grijpen om de groepsdruk positief te gebruiken. Adolescenten zijn tot buitengewone prestaties in staat als zij hiertoe als groep gemotiveerd kunnen worden. Iets oudere leerlingen of oud-leerlingen hebben op adolescenten vaak een gunstige invloed.

Tijdens de adolescentie maken leerlingen zich los van thuis en van vroegere waarden, wat een noodzakelijke fase is in hun groeiproces naar zelfstandigheid. De behoefte aan een duidelijke profilering van de eigen persoonlijkheid wordt soms geuit op een onhandige of zelfs onbehouwen manier. Het is nuttiger de nadruk te leggen op de manier waarop een leerling overkomt dan op de morele verwerpelijkheid van een bepaald gedrag.

In de tweede graad moeten de grote verschillen tussen jongens en meisjes een aandachtspunt blijven voor leraren. Uit onderzoek blijkt dat meisjes een eerder teruggetrokken rol spelen in een groep. Daarom worden jongens veel gemakkelijker aangesproken om denkvragen op te lossen en om bij groepsopdrachten de leiding te nemen. Uit ander onderzoek blijkt anderzijds dat jongens minder gemakkelijk durven toegeven dat zij problemen hebben en zich minder gemakkelijk ‘zwak’ opstellen omdat het niet bij hun imago past. Het is belangrijk dat de leraar met deze verschillen tussen jongens- en meisjesgedrag in zijn pedagogisch-didactisch handelen rekening houdt.

ALGEMENE DOELSTELLINGEN

De 2de graad KSO heeft een doorstromingsgericht karakter.

De leerling heeft kennis en vaardigheden opgedaan (zowel op het vlak van de basisvorming als op het vlak van het fundamentele gedeelte) om over een voldoende brede basis te beschikken om een optie (specifiek de opleidings- en kunstgerichte) van de 3de graad succesvol aan te vatten. Waar nodig kan door de delibererende klassenraad een verantwoord advies (niet bindend – eventueel dienstig bij de toelatings- en/of heroriënterende klassenraad) gegeven worden voor heroriëntering binnen of buiten het KSO.

De leerlingen kunnen informatie verzamelen en verwerken en na een persoonlijke creatieve inbreng tot een eigen realisatie komen. Ze moeten daarbij de basisvaardigheden, -voorstellingsmethoden en -technieken zelfstandig, oordeelkundig en esthetisch verantwoord kunnen toepassen.

De leerlingen kunnen:

- eigen ideeën verwoorden en het resultaat legitimeren;
- hun voorstellingsvermogen ontwikkelen;
- hun waarneming ontwikkelen;
- een planning en een werkmethode gebruiken;
- de voor de gevolgde optie specifieke artistieke taal gebruiken en herkennen;
- een creatief proces ontwikkelen.

INHOUD

visie	2
beginsituatie	3
algemene doelstellingen.....	4
leerplandoelstellingen / leerinhouden.....	6
pedagogisch-didactische wenken en timing.....	13
model jaarplan.....	21
minimale materiële vereisten.....	22
evaluatie	23
bibliografie	24

VISIE

Beeldende Vorming

Beeldende Vorming omvat de kennismaking met en het bestuderen en toepassen van de beeldende middelen, de technieken en de materialen die nodig zijn om inhoud en boodschappen vorm te geven.

Beeldende middelen, technieken en materialen zijn één geheel en in elke opdracht aanwezig.

Beeldende Vorming is het opbouwen van een denkmethode en een ontwerpstrategie. De motivering en de legitimatie van de ontwerpbeslissingen staan centraal.

De studie van de beeldende elementen geeft aanleiding tot de vorming van algemeen esthetische begrippen en concepten zoals verhouding, beweging, contrast, ritme, structuur, organisatie, evenwicht, harmonie, compositie, kleur,... De ontmoeting met het kunstwerk is hierbij zeer belangrijk.

Voor Beeldende Vorming moet men een opdeling maken naar twee en drie dimensies - onderzoek van de beeldende elementen in het platte vlak en in de ruimte.

BEGINSITUATIE

KSO wordt niet ingericht in de 1ste graad.

In het 2de jaar van de 1ste graad bestaat een basisoptie Artistieke Vorming.

De leerlingen van het 1ste jaar 2de graad KSO komen uit een gemeenschappelijk 2de leerjaar van de 1ste graad - al dan niet uit de hoger genoemde basisoptie.

Andere instromingsmogelijkheid is het 2de jaar van een 2de graad. Bij dergelijke instroom kunnen voor de nieuwe leerlingen inhaallessen betreffende het fundamentele gedeelte georganiseerd worden.

De leerling die instroomt in het KSO wil creatief werken en de eigen artistieke mogelijkheden ontplooiën. Hij is bereid om de specifieke technische vaardigheden aan te leren en de individuele aanleg en inzichten permanent zelf te evalueren. De leerling is in staat om in groep te functioneren en eigen realisaties en die van anderen op een positief kritische wijze te benaderen.

Hij is nauw betrokken bij het studiegebeuren en zoekt naar aanknopingspunten in de culturele en maatschappelijke omgeving. Hij beseft dat dagdagelijkse inspanningen en concentratie nodig zijn.

ALGEMENE DOELSTELLINGEN

De leerling:

kan zijn eigen houding, rol en plaats bepalen binnen het domein van de beeldende kunsten en in de maatschappij.

kent de eigen waarde en geaardheid met betrekking op de verschillende aspecten van de opleiding Beeldende en Architecturale Kunsten.

weet hoe hij een universele beeldende taal moet begrijpen en hanteren - dit ook in verband met zijn totale persoonlijkheidsontwikkeling.

kan diverse beeldende technieken en motorische tekenvaardigheden gebruiken in relatie tot vorm en inhoud.

kan de eigen emotionele beleving van de wereld bewust ontdekken, ervaren, ontwikkelen en visualiseren.

kan informatie inwinnen en door middel van creatieve inbreng en via beeldtaal tot een beeldende vormgeving komen.

kan in het bijzonder waarnemen, weergeven en analyseren en die elementen gebruiken om een vorm te scheppen die aan functie, structuur en omgeving gekoppeld is.

kan de eigen beeldende vaardigheid, de voorstellingsmethoden en de technieken zelfstandig, oordeelkundig en esthetisch verantwoord toepassen.

kan eigen werkstukken en de ervoor gevolgde werkprocessen beschrijven en het bereikte resultaat legitimeren.

heeft zin voor objectiviteit, concentratie, inzet, doorzettingsvermogen, zelfstandig en kritisch denken en werken.

kan op het einde van het tweede leerjaar van de tweede graad een keuze maken tussen de studierichtingen binnen de derde graad KSO (of erbuiten).

(volgens H. Read in: De Kunst in haar Educatieve Functie):

kan de natuurlijke intensiteit van alle manieren van waarneming en gewaarwording in stand houden.

kan de manieren van waarneming en gewaarwording met elkaar en met de omgeving coördineren.

kan gevoelens in mededeelbare vorm uitdrukken.

kan wijzen van psychische ervaring - welke anders geheel of gedeeltelijk onbewust zou blijven - uitdrukken in mededeelbare vorm.

kan gedachten uitdrukken.

KV/Waarnemingstekenenen, KV/Beeldende Vorming en KV/Toegepaste Beeldende Vorming leveren elk een specifieke bijdrage binnen de doelen van de opleiding. Elk vak bevat een deel van de basis voor de studie van de beeldtaal.

De opleiding in de 2de graad is vooral een polyvalente opleiding die geen specialisatie, opdeling van het beeldend domein of systematische leerstofafbakening toelaat. Waarnemingstekenenen, Beeldende Vorming en Toegepaste Beeldende Vorming moeten in hun totaliteit en met de nodige differentiatie benadert worden. Nauwe samenwerking en coördinatie tussen de vakleraren is noodzakelijk.

LEERPLANDOELSTELLINGEN / LEERINHOUDEN

KV/BEELDENE VORMING

Decr. nr.	LEERPLANDOELSTELLINGEN	LEERINHOUDEN
	De leerling:	
	beeldende vorming (zie ook pedagogisch-didactische wenken en timing)	
1	verwerft inzicht in de grote diversiteit van werkvormen binnen de beeldende vorming in het algemeen.	werkvormen
2	kan de artistieke basisvaardigheden toepassen voor diverse kunstdisciplines.	basisvaardigheden (zie ook beeldende middelen, materialen en technieken)
3	kent de terminologie m.b.t. het vak.	vakterminologie middelen materiaal materieel techniek materie
4	kan individueel eenvoudige artistieke opdrachten realiseren.	artistiek werk
5	kan in functionele samenwerkingsverbanden opdrachten realiseren.	groepswork
6	kan tweedimensionale opdrachten realiseren.	tweedimensionaal binnen het platte vlak
7	kan driedimensionale opdrachten realiseren.	driedimensionaal in de ruimte reliëf
	beeldende middelen	
8	weet welke de beeldende middelen zijn.	beeldende middelen (zie 9 tot 21)
9	kan het beeldend middel "kleur" beschrijven en toepassen in opdrachten.	kleur begrip (natuurwetenschappelijke verklaring en analyse) samenstelling (objectief - subjectief)

Decr. nr.	LEERPLANDOELSTELLINGEN	LEERINHOUDEN
		psychologie reflectie geleiden systemen kleurperceptie kleurencirkel, primaire kleuren, binaire kleuren,... additieve en subtractieve menging toon, helderheid, contrast kleur en materie
10	kan het beeldend middel "licht" beschrijven en toepassen in opdrachten.	licht relatie licht en schaduw reflectie studie notatie van schaduw lichtbronnen licht en kinetische plastiek licht en projectie (vervormingen door kleur, beeld en oppervlak) licht en object
11	kan het beeldend middel "vorm" beschrijven en toepassen in opdrachten.	vorm vorm en vormtaal (stijl) stileren, pasticheren en vervoegen gericht, niet gericht en dubbel gericht relatie vorm - kleur meetkundige vormen functionele vorm als drager van licht, waarde en kleur volledig - onvolledig organisch, vegetaal, mineraal twee- en driedimensionale vorm vervormingen: anamorfie, slijten, plooien symmetrie – asymmetrie impressief, expressief, symbolisch
12	kan het beeldend middel "ruimte" beschrijven en toepassen in opdrachten.	ruimte begrip twee- en driedimensionale ruimte ruimte door kleur ruimte door beweging perspectivische ruimte ruimte door overlapping, overkruising, plans mentale ruimte (relatie klein - groot) dubbelzinnige ruimte, relatieve ruimte

Decr. nr.	LEERPLANDOELSTELLINGEN	LEERINHOUDEN
13	kan het beeldend middel “diapason” beschrijven en toepassen in opdrachten.	diapason harmonisch afstemmen van kleur, vorm en ruimte presentatie hoofdverband (functie)
14	kan het beeldend middel “richting” beschrijven en toepassen in opdrachten.	richting gerichte vormen richtingen in de kleur richtingen van de lijn ideële richtingen leesbaarheid van het beeld bladrichting
15	kan het beeldend middel “beweging” beschrijven en toepassen in opdrachten.	beweging werkelijke, ideële en kinetische beweging nagelaten spoor evolutie van een vorm vorm en omwenteling stroboscopie
16	kan het beeldend middel “afstand” beschrijven en toepassen in opdrachten.	afstand plaatsinname optische menging (raster, kleurstippen) afstand en ruimte
17	kan het beeldend middel “limiet” beschrijven en toepassen in opdrachten.	limiet limietbeeld “cache” vorm limiet limiet vanuit celvorm
18	kan de beeldende middelen “materie en textuur” beschrijven en toepassen in opdrachten.	materie, textuur als kleurdrager als voorstelling als oppervlak (de huid) als richting
19	kan het beeldend middel “contrast” beschrijven en toepassen in opdrachten.	contrast (licht schaduw, horizontaal/vertikaal, statisch/dynamisch, object/subject,...) kleurcontrast vormcontrast ideeel of inhoudelijk contrast

Decr. nr.	LEERPLANDOELSTELLINGEN	LEERINHOUDEN
20	kan de beeldende middelen “evenwicht en harmonie” beschrijven en toepassen in opdrachten.	evenwicht, harmonie begrip stabiel of labiel evenwicht symmetrisch belang van plaats, grootte, afstand, aantal, kleur, vorm mathematisch aspect (Gulden Snede, da Vinci, Mondriaan, Vasarely,...)
21	kan het beeldend middel “ritme” beschrijven en toepassen in opdrachten.	ritme begrip situering tijd, ruimte en beweging analogie met de muziek statisch en dynamisch aspect (belang van grootte, dikte, kleur, waarde, richting, plaats) lineair ritme
22	weet hoe hij “het nieuwe” kan ontdekken en kan de beeldende middelen onderzoeken en bestuderen..	ontdekken onderzoek experiment interpretatie (zie 9 tot 21)
23	weet hoe beeldende middelen functioneren in de beeldtaal.	de beeldtaal naar vorm(en) naar inhoud(en) (zie ook <i>pedagogisch-didactische wenken en timing</i>) (zie 9 tot 21)
24	kan beeldende middelen herkennen.	herkennen in kunstwerken in de maatschappij in eigen omgeving in eigen werk (zie 9 tot 21)
25	kan de beeldende middelen in verschillende disciplines, kunstwerken, de visuele wereld, het dagelijkse leven en andere kunsttakken plaatsen en beschrijven. (u)	plaatsen en beschrijven in kunstwerken in de maatschappij in eigen omgeving (zie 9 tot 21)
26	kan de beeldende middelen integreren in een harmonische compositie of structuur.	compositie, structuur (zie 9 tot 21)
27	kan de beeldende middelen toepassen in functie van een boodschap en/of inhoud.	integreren vorm boodschap

Decr. nr.	LEERPLANDOELSTELLINGEN	LEERINHOUDEN
		inhoud (zie 9 tot 21)
	beeldende materialen	
28	weet welke de beeldende materialen zijn.	kennis maken met potlood, pastel, krijt (vet-droog), houtskool, pen, inkt, penselen, borstels, verven (aquarel, acryl, gouache,...), papier (tekenkarton, linnen, hout,...) dragers (hun texturen, formaten),... en alle andere materialen die visuele twee- en/of driedimensionale sporen kunnen bevatten (bvb. ook hout, metaal, zand, lucht,...) <i>(deze opsomming is geen beperking...)</i>
29	kan de beeldende materialen onderzoeken en bestuderen; weet hoe in dialoog te treden met het materiaal (elk materiaal vertelt immers iets)..	ontdekken onderzoek experiment interpretatie (zie 28)
30	kent de eigenheid van beeldende materialen.	eigenheid (zie 28)
31	weet hoe beeldende materialen functioneren in de beeldende taal.	de beeldtaal naar vorm naar inhoud <i>(zie ook pedagogisch-didactische wenken en timing)</i> (zie 28)
32	kan materialen herkennen in kunstwerken, in de dagelijkse omgeving en ze toetsen in eigen realisaties.	herkennen in kunstwerken in de maatschappij in eigen omgeving in eigen werk ontdekken (zie 28)
33	kan de beeldende materialen toepassen voor realisaties binnen diverse kunstdisciplines.	plaatsen en beschrijven in kunstwerken in de maatschappij in eigen omgeving (zie 28)
34	kan de materialen en combinaties ervan toepassen in functie van een boodschap en/of inhoud.	integreren vorm boodschap inhoud (zie 28)

Decr. nr.	LEERPLANDOELSTELLINGEN	LEERINHOUDEN
	beeldende technieken	
35	weet welke de technieken zijn die in de beeldende kunsten toegepast worden.	kennen potlood, pastel, krijt (vet-droog), houtskool, pen, inkt, penselen, borstels, verven (aquarel, acryl, gouache,...), papier (tekenkarton, linnen, hout,...) dragers (hun texturen, formaten),... en alle andere technieken die visuele twee- en/of driedimensionale sporen kunnen bevatten (bvb. ook hout, metaal, zand, lucht,...) <i>(deze opsomming is geen beperking...)</i>
36	kan de beeldende technieken onderzoeken en bestuderen.	ontdekken onderzoek experiment interpretatie (zie 35)
37	kent de eigenheid van de beeldende technieken.	eigenheid (zie 35)
38	weet hoe een bepaalde techniek kan bijdragen tot het vertolken van een inhoud en kan dit verwoorden.	de beeldtaal naar vorm naar inhoud (zie ook pedagogisch-didactische wenken en timing) (zie 35)
39	kan technieken herkennen in kunstwerken in het dagelijks leven.	herkennen in kunstwerken in de maatschappij in eigen omgeving in eigen werk ontdekken (zie 35)
40	kan de beeldende materialen toepassen voor realisaties binnen diverse kunstdisciplines.	plaatsen en beschrijven in kunstwerken in de maatschappij in eigen omgeving (zie 35)
41	kan beeldende technieken doelgericht toepassen in functie van een boodschap en/of inhoud.	integreren vorm boodschap inhoud (zie 35)

Decr. nr.	LEERPLANDOELSTELLINGEN	LEERINHOUDEN
42	representatietechniek <u>(u)</u>	
43	weet welke representatietechnieken gebruikt worden en kan ze toepassen in eenvoudige opdrachten. <u>(u)</u>	representatie <u>(u)</u> projectie plan opstand doorsnede perspectief (schaduw, isometrie, cavalière, lijnperspectief)
44	kan eenvoudige driedimensionale voorstellingen op schaal realiseren. <u>(u)</u>	driedimensionale voorstelling <u>(u)</u> studiemauquette presentatiemaquette expressie vanuit wetenschappelijke tekening

(u) = uitbreidingsdoelstelling

PEDAGOGISCH-DIDACTISCHE WENKEN EN TIMING

Onder beeldende vorming in de tweede graad verstaan we de kennismaking met, het bestuderen en toepassen van het ganse pakket van beeldende middelen, technieken en materialen die we nodig hebben om vorm te geven aan een inhoud of boodschap. Deze drie elementen vormen steeds één organisch geheel, zij zijn telkens aanwezig in een opdracht.

De opgesomde leerinhouden (zie beeldende middelen) worden uitgediept naar o.m. de volgende aspecten:

(a) Abstract-geometrisch en de relatie plat vlak, reliëf en ruimte.

Kleur- en vormstudie. Studies binnen vierkant en kubus met basisvormen en -volumes, bijvoorbeeld:

- studie van de grijswaarden: licht/donker; wit/zwart; vloeiend/getrapt - in o.a. potlood, gouache, Oost-Indische inkt;
- studie van de krachtlijnen binnen het vierkant en basisvormen;
- lijn, vlak, lijn en vlak. Los, rakend en overlappend;
- kleurstudie: o.a. kleurencirkel, kleurkwaliteit, kleurkwantiteit, licht en donker, subtractieve menging, additieve menging, kleurperceptie, kleurdimensies, functies van kleur, kleur en materie;
- contrasten: o.a. qua toon, kleur, grootte, richting,...;
- compositie vierkant, driehoek, cirkel (contraststudies);
- studie basisvolumes: o.a. kubus,...;
- horizontale en verticale richtingen (reliëf);
- invoeren schuine richting(en);
- omzetten naar kubus (perspectieftekeningen, klei en/of karton);
- compositie(s): veranderen van vlak (vierkant, driehoek, cirkel);
- door splijten (papier) - omzetten in reliëf, uitbouwen naar de ruimte;
- omzetten in reliëf (klei);
- uitbouwen naar kubus (klei) en/of karton;
- construeren: 1/2 kubus, met grijswaarden (d.m.v. collage)
- (ver)binden twee vormen/volumes d.m.v. schakelvorm;
- verbindingsvorm tussen twee geometrische volumes met tegengesteld karakter.

(b) Geometrisch – organisch. Bijvoorbeeld:

- compositie: florale vormen op geometrisch raster (zie doc.tek., bloem);
- ornament. ABC-reeksen en/of genummerde composities;
- inleiding tot de ornament- en patroonleer.

(c) Textuur-, structuur- en materiaalstudie, (inclusief documentatietekeningen). Bijvoorbeeld:

- juist leren meten, snijden en plakken;
- oppervlaktestructuren in papier (o.a. door vlechten) ;
- studie licht- en schaduwwerking d.m.v. inclinaties en plooiën;
- oppervlaktestructuren in klei: (a) picturaal; (b) vormelijk;
- studie licht- en schaduwwerking, open en gesloten vorm;
- documentatietekeningen: doorsnede ui, citroen, sinaasappel, rode kool, witte kool
pluim, bloem, plant
glas (transparant)
metalenvoorwerp (dof-blinkend).

(d) Natuustudie en vormanalyse (noteren, stileren, abstraheren). Bijvoorbeeld:

- composities afgeleid van de bovengenoemde documentatietekeningen;
- afleiding schilderij, foto, ... + omzetten in reliëf. (karton en/of klei);
- stad, landschap, stillevens, insect, ... en eventueel omzetten in reliëf, invoeren kleur of grijswaarde(n);
- afleiding masker, omzetten in reliëf. (karton en/of klei);
- portret: omzetten in reliëf, invoeren kleur of grijswaarde(n).

(e) Vrije expressie en verbeeldingsoefeningen. Bijvoorbeeld:

- lyrisch schilderen, 2 thema's per lesuur, groot formaat, kleur;
- fantastisch insect, landschap, stad.

de ervaringen en inzichten 1ste jaar 2de graad die als verworven mogen worden beschouwd, worden uitgediept in het 2de j. 2de gr.

De hoger genoemde aspecten komen aan bod in de volgende combinatie:

(1) Figuratie:

- registratie van de werkelijkheid (fotografisch nauwkeurig - schetsmatig);
- analyse van de werkelijkheid (ontleding, opbouw, synthese);
- interpretatie van de werkelijkheid (selectie, elimineren, invoeren, stileren)
- materiaalweergave;
- materiaalstudie.

(2) Formeel (abstract-geometrisch):

- richting;
- structuur;
- lijn, vlak, volume;
- basisvormen en basisvolumes (inzonderheid grondige studie van vierkant en kubus);
- geometrische composities (afgeleid van basisvormen en -volumes);
- contrasten wit-zwart (studie grijswaarden);
- kleurenstudie;
- begrippen (schaal, verhouding, grootte / relatie toonwaarde en kleurwaarde / identisch-analoog-congruent / krachtlijnen basisvormen en -volumes / van plat vlak, via reliëf tot ruimtelijkheid / contrasten qua kleur, vorm en materiaal.

(3) Combinaties van (1) en (2)

Het nastreven van esthetische attitudes moet een essentieel onderdeel van de artistieke vorming uitmaken. De zin voor originaliteit, het unieke, het waarachtige, de gerichtheid op structurering, de drang naar zelfstandigheid moeten worden gemotiveerd bij de leerling. Uitgebreide mogelijkheden tot contact met de artistieke beroepswereld en evoluties op artistiek vlak zijn noodzakelijk om voeling met de hedendaagse toestand te hebben.

De uitdrukkingsmogelijkheden van leerlingen worden vergroot door het gebruik van verschillende materialen en technieken, de motorische beheersing, het gebruik van de technische taal (de vaktaal). Via studie en onderzoek moet de leerling streven naar inzicht in het wezen van datgene waarmee hij bezig is.

Het ontwikkelen van een ontwerpstrategie is cruciaal. Welke vorm gekozen wordt als oplossing voor een opdracht is belangrijk, de gevolgde denkpijpe die tot een ontwerpbeslissing leidt en ze verantwoordt staat echter steeds centraal.

Het uitwerken van denk- en beslissingsprocedures binnen het scheppingsproces staat centraal in tegenstelling tot het afgewerkte product. Niet het "hoe" maar wel het "waarom" primeert.

Groot belang dient daarom gehecht aan het individuele onderzoek: de documentatie, het schetsen en de voorstudie. Het ontwerp is daar een weerspiegeling van en hoeft slechts te worden vertaald naar een definitief resultaat.

Het is duidelijk dat bij de evaluatie van werk het ontstaansproces een prominente rol moet spelen.

"Procesevaluatie" in plaats van "productevaluatie" is de boodschap.

Leerinhouden Beeldende Vorming

De leerinhouden Beeldende Vorming zijn niet loskoppelbaar van die van de andere praktijkvakken en omgekeerd. Zij kunnen niet aan één doelstelling gekoppeld worden.

Bij de realisatie van leerplandoelstellingen komen steeds meerdere inhouden aan bod!

De leerplandoelstellingen leerinhouden moeten zo gelezen, begrepen en in de lespraktijk omgezet worden...

Welke leerinhoud in welke opdracht en in welk vak aan bod moet komen wordt bepaald via grondige coördinatie tussen de vakleraren. Aanvulling is nuttig maar overbodige overlappingsen en herhalingen moeten in de mate van het mogelijke vermeden worden.

Materiaal, materieel en technieken

De leerinhouden aangaande materiaal, materieel en technieken komen aan bod in diverse opdrachten in het vak Beeldende Vorming.

Elk materiaal, materieel en technisch hulpmiddel dat tot beeldvorming kan leiden kan in principe worden gebruikt, in zoverre geen al te omslachtige ambachtelijke voorkennis vereist wordt.

Combinaties van materiaal, materieel en technieken en de studie der verwerking van deze middelen op verschillende dragers dienen een experimentele houding tegenover de beeldende middelen te stimuleren om te komen tot een snelle en adequate lijnvoering en een doelmatige hantering.

Tweedimensionaal en driedimensionaal

Er dient een interpretatie van de leerplandoelstellingen en leerinhouden te gebeuren naar enerzijds het werken binnen een vlak en realisaties in de ruimte anderzijds.

Binnen beeldende vorming is het aangewezen een zekere indeling te respecteren naar:

(1) TWEEDIMENSIONAAL WERK: alle leerinhouden met betrekking tot het platte vlak.

(2) DRIEDIMENSIONAAL WERK: alle leerinhouden met betrekking tot de ruimte (incl. het reliëf).

Deze opdeling kan de basis vormen voor het duiden van deelvakgebieden.

De Kunstvakken (KV) in de studierichting Artistieke Opleiding, 2de graad, zijn niet beroepsgericht maar geven een basis voor doorstroming naar de 3de graad KSO.

Een leerplan is geen handboek maar een leidraad.

Doelstellingen

Het is aangewezen rekening te houden met het niveau van de leerlingen (1ste en 2de jaar van de 2de graad) en het aantal lessen per week dat een vak gegeven wordt. De rangschikking van de doelstellingen en de vertaling ervan naar jaarplannen, programma's, opdrachten en oefeningen toe wordt hierdoor bepaald. Verhoging van de moeilijkheidsgraad en verdere inhoudelijke uitdieping moet gestructureerd en naar het einde 2de graad toe gebeuren.

Een doelstelling kan inhoudelijk cognitief, affectief of psychomotorisch zijn.

Cognitieve doelstellingen hebben te maken met het verstandelijk functioneren, het zich herinneren, herkennen of verwerven van kennis en de ontwikkeling van intellectuele vaardigheden. Cognitieve doelstellingen hebben betrekking op:

- het verwerken, uitbreiden en aanwenden van interne en externe ervaringen (het zich voorstellen, het zich herinneren, het herkennen, het verwerven van kennis en begrippen en het ontwikkelen van intellectuele vaardigheden van de leerling) en dit specifiek voor de KV/KSO;
- het kennen en kunnen gebruiken van het vocabularium i.v.m. het vak (de beeldtaal);
- het kunnen toelichten en legitimeren van het gerealiseerde werk.

Affectieve doelstellingen betreffen een gevoelswaarde, een emotie, een graad van aanvaarding en betrokkenheid. Affectieve doelstellingen hebben betrekking op:

- het sensibiliseren van gevoelens en emoties;
- een graad van aanvaarding en betrokkenheid;
- kritische en objectieve evaluatie van het eigen werk en het werk van anderen;
- het zich documenteren;
- doelgericht en vakoverschrijdend denken en experimenteren, wat de eigen creativiteit en de kwaliteit van het werk positief kan/zal beïnvloeden;
- het planmatig werken;
- het openstaan voor nieuwe ontwikkelingen binnen de kunst en de cultuur.

Psychomotorische doelstellingen leggen de nadruk op motorische vaardigheid, hantering van materialen en objecten, spierbeheersing en coördinatie van zenuwimpulsen en musculatuur. Psychomotorische doelstellingen hebben betrekking op:

- het aanwenden, trainen, verfijnen van motorische vaardigheden;
- het hanteren van materialen en objecten;
- spierbeheersing en coördinatie (bv. oog-handcoördinatie).

Omdat deze drie soorten van doelstellingen in de KV/KSO niet van elkaar te ontkoppelen zijn, zullen zij in leerplannen niet afzonderlijk worden behandeld. Voor de intuïtieve artistieke creatie is in dit model geen plaats.

Bij het opmaken van doelstelling wordt rekening gehouden met de volgende niveaus, de leerling KSO:

kent begrijpt past toe integreert	de feiten begrippen relaties structuren methodes attitudes	van de waarneming bewustwording verwerking uitvoering
--	---	--

Op die manier worden er 4 (gedragsniveaus) x 6 (inhoudsniveaus) x 4 (toepassingsgebieden) = 96 verschillende onderwijsdoelstellingen van het beeldend proces verkregen.

Leerplandoelstellingen

De realisatie ervan kan door middel van een theoretische en/of praktische benadering worden bereikt. In de jaarplannen worden ze over de graad gespreid. Zij zijn een nadere differentiatie van de einddoelstellingen en vormen een schakel tussen de algemenere einddoelstelling en de concreet observeerbare lesdoelen.

Leerinhouden

Alle aspecten van het vakgebied komen er aan bod. In geen geval mag aan prespecialisatie gedaan worden.

Leerinhouden zijn een verduidelijking en aanvulling van leerplandoelstellingen en beschrijven er in feite de diepte en de breedte van.

Lesdoelstellingen

Bij de opstelling van lesdoelstellingen gaat de leerkracht uit van de leerplandoelstellingen en de leerinhouden.

Per les geeft de leraar de beoogde lesdoelen aan als inleiding van de lesvoorbereiding. De keuze en de volgorde van de lesdoelstellingen en de daaraan gekoppelde leerinhouden, beeldende informatie, didactische middelen en opdrachten zijn niet bindend. Wel moet de moeilijkheidsgraad in de loop van de opleiding verhogen.

Bij het bepalen van een lesonderwerp waarbij enerzijds een technisch en anderzijds een creatief en inzichtelijk doel betrokken is kan een keuze worden gemaakt uit een samenhang van verscheidene plastische problemen (langs inductieve of deductieve weg).

Didactische aanpak

De lesgever tracht van zijn les een afgerond geheel te maken, opgebouwd rond lesfasen (herhalen, sensibiliseren, probleemstelling, aanbreng van nieuwe kennis, evaluatie,...). Hij verliest daarbij nooit uit het oog dat het leer- en/of productieproces, eerder dan het product zelf, centraal staat.

De leerkracht legt gedurende de begeleiding onder meer de nadruk op: de verantwoorde keuze van materiaal en materieel, een efficiënte werkorganisatie, geregelde zelfevaluatie, precisie, orde en veiligheid. Het is aangewezen de leerling geregeld te toetsen op zijn opgedane kennis en gemaakte vorderingen (dit volgens vooraf vastgelegde evaluatiecriteria).

Theoretische sessies worden ingelast naargelang de behoeften van de leerlingen en bij voorkeur inspelend op de actualiteit. Bezoeken bij beeldende kunstenaars, aan toonstellingen en aan bedrijven in de grafische nijverheid zijn een nuttige aanvulling van de theoretische en praktische lessen.

Bij elke opdracht zorgt de leraar ervoor dat:

- de leerling kennismaakt met iets nieuws, zowel op het vlak van de inhoud als van de vorm = kennismaking;
- de leerling ertoe wordt aangezet om te onderzoeken, studeren, begrijpen en oefenen = studie;
- de leerling nieuwe middelen om zijn boodschap te realiseren ontdekt en toepast = toepassing.

Belangrijk is dat de opdrachten en bevragend karakter hebben. De leerling moet een veelvuldig en verscheiden contact hebben met de middelen die hem toelaten de beeldtaal te gebruiken.

De leerstofafbakening is geen strak schema maar laat ruimte voor een dynamische en creatieve aanpak door de leraar.

Aanvangsniveau

In het 1ste jaar, 2de graad KSO gaat men ervan uit dat het aanvangsniveau voor gelijk is, met name 0.

Sommige leerlingen kunnen vooraf al ervaring hebben opgedaan met de beeldtaal en -technieken.

Dit kan nuttig zijn indien het concept gelijkaardig was/is aan dit van het leerplan of er zich complementair naar gedraagt. Indien het echter tegenstrijdig zou zijn met de uitgangspunten zoals hier geformuleerd is het mogelijk dat een aantal aangeleerde technieken en inzichten dienen bijgestuurd of afgeleerd.

Binnenklasdifferentiatie maakt het mogelijk dit euvel bij te sturen.

Andere instroommogelijkheid is het 2de jaar van de 2de graad uit een andere dan een KSO-optie.

Eventueel gemis aan basiskennis wordt in dergelijk geval ondervangen door in het 2de jaar van de 2de graad herhalingsoefeningen in te bouwen die zowel voor de nieuwe leerlingen als voor hen die reeds met de materie vertrouwd zijn leerzaam zijn. Naarmate het leerjaar vordert wordt de achterstand weggewerkt. Ook hier is binnenklasdifferentiatie aangeraden. Een eindbeoordeling of jury met twee snelheden is echter uitgesloten.

Belangrijk is dat nieuwe leerlingen de juiste ingesteldheid hebben qua leergierigheid, motivatie, intelligentie, gedrevenheid en werklust (geen negatieve selectie of cascade maar bewuste keuze, rekening houdend met eigen mogelijkheden en talent).

Een Toelatingsklassenraad kan worden georganiseerd om advies te formuleren.

Structuuronderdelen, niveau en moeilijkheidsgraad

De leerinhouden beschrijven de fundamentele kennis en de grondbeginselen van elk vak.

Zij kunnen moeilijk gediversifieerd worden naar de verschillende structuuronderdelen. De leerinhoud- en leerstofafbakening is immers, zoals eerder gesteld, geen strak te volgen schema maar biedt slechts één van de vele mogelijkheden om de beeldtaal te omkaderen. Dit laat ruimte voor een dynamische en creatieve aanpak van de leraar en voor samenspraak tussen de leraar en de leerling; rekening houdend met de evoluerende interesse van de leerling, met zijn mogelijkheden en met de omstandigheden. Naargelang het structuuronderdeel kan een ander accent gelegd worden.

Het is de leraar die het vak Waarnemingsteken, Beeldende Vorming en/of Toegepaste Beeldende Vorming geeft die de opdrachten en oefeningen dermate formuleert dat ze kaderen binnen een bepaald structuuronderdeel en niveau.

Administratie

In een jaarplanning geeft de leerkracht aan hoe hij de leerstof zal verdelen over het schooljaar (voorbeeld jaarplanning, zie verder). Regelmatig gaat hij na of alle geplande inhouden en vorderingen binnen de voorziene tijd gerealiseerd worden en ondertekend ter bevestiging (deze vorderingsplanning kan een onderdeel zijn van het jaarplan indien er een kolom ter ondertekening voorzien wordt). Dergelijk jaarplan is geen strak keurslijf, eventuele tussentijdse bijsturingen blijven mogelijk.

De leraar zet er uiteen hoe hij de leerstof van het leerplan over het schooljaar zal verdelen.

Van hem wordt verwacht dat hij voldoende inzicht heeft om de moeilijkheidsgraad van een onderwerp te bepalen in functie van het leerjaar, de leerling en het klassenpeil. Voorgestelde thema's worden door aangepaste opdrachten verder uitgebouwd.

De leerkracht houdt een agenda bij waarin de te behandelen opdrachten en inhouden per lesdag vermeld zijn. In een evaluatieschrift noteert hij naast de vorderingen van elke leerling de eventuele tekorten en een zinvolle remediëring. In een werkmap (of in een in de klas aanwezige bibliotheek- of documentatiekast) bewaart hij zijn cursussen, verwijzingen naar en/of voorbeelden van didactisch materiaal, een beschrijving en de timing van de gegeven opdrachten en een kopij van de jaarplanning. Bij betwistingen over beoordelingen of sanctionering kan de lesgever steeds een beroep doen op de administratieve documenten. Gecorrigeerde en besproken werken, de werkmap, examenkopijen, examenvragen, modelantwoorden en beoordelingscriteria bieden in dergelijk geval een extra steun.

Overzicht van de basisdocumenten van de leerkracht:
eigen agenda en die van de leerlingen;

eigen werkmap(pen) met cursussen, lesvoorbereiding, opdrachtbeschrijvingen, jaarplanning,...;

de gecorrigeerde taken en overhoringen;

kopijen van examens en tussentijdse toetsen;

examenvragen en de modelantwoorden;

evaluatieschrift met vermelding van de gebruikte evaluatiecriteria;

schriftelijke verwittiging van de leerling;

werkschriften, werkmappen, kaften of de documentatiemappen van de leerlingen;

schetsboeken van de leerlingen;

gerealiseerde werken, opdrachten, schetsen, voorstudies, ...

contactafdrukken, foto's, video's, films, geluidsopnames.

De leerlingen leggen minstens één werkmap aan waarin zij opdrachtbeschrijvingen, documentatie en voorbeelden (zowel technisch als creatief qua inhoud), beschrijvingen en motivaties van gevolgde denk- en ontwikkelprocessen, cursussen, eigen nota's, afgewerkte opdrachten (of een kopij) en de nabespreking ervan,... met structuur en overzichtelijk bewaren. Deze map geeft de leerling en de lesgever een overzicht van het leer- en werkproces en van de individueel gemaakte vorderingen.

De agenda's van de leerlingen worden ingevuld voor de dag dat de les moet gekend of het werk moet gemaakt zijn, niet op de dag dat de les gegeven werd.

De leerkracht zal regelmatig en bij wijze van steekproef de werkmappen en de agenda's van de leerlingen controleren.

In de werkmap vindt men o.m.:

- omschrijving van de opdracht(en) of thema('s) + uit te voeren taken;
- de leerinhoud, verklaring en beoordelingscriteria van de opdrachten;
- theoretische toelichtingen, incl. verklaring van woorden en/of begrippen en cursussen;
- documentaties en illustraties i.v.m. de opdrachten, eventueel specifieke bibliografie;
- schetsen, voorstudies, voorontwerpen, gebruikte bronnen en/of voorbeelden, een kopij van de bereikte resultaat;
- de beknopte verantwoording of legitimatie van het onderzoek.

Handboeken zijn, naast divers audiovisueel materiaal, hulpmiddelen die de realisatie van het leerplan ondersteunen.

Lesverloop

Bij het inleiden van een thema of aspect van de leerinhoud plaatst de leraar het onderwerp van onderzoek in zijn ruimst mogelijk context. Niet alleen de kunst- en cultuurhistorische referenties worden aangetoond, maar ook mogelijke connotaties i.v.m. maatschappelijke, psychologische of filosofische aspecten. Na de introductie wordt de opdracht of vraag geformuleerd.

Als de thematische grenzen van het onderzoek bepaald zijn worden (waar nodig) formaat, techniek en tijd opgegeven. De inleiding gebeurt klassikaal, eventueel worden voorbeelden getoond en becommentarieerd. Hieruit put de leerling de eerste gegevens van zijn ontwerp (grootte, schaal, verhouding, specifieke eigenschappen van de basisvormen, enz...). De mogelijkheden en de beperkingen van het technisch aspect worden zo onderkend.

De leerling bezint zich over het gevraagde, gaat zich documenteren, maakt schetsen en voorstudies.

Onder begeleiding en in overleg met de leraar komt hij zo tot een definitief voorontwerp.

Na een laatste bespreking wordt dit omgezet in een eindproduct. De leerling legitimeert zijn onderzoek in een klassikale bespreking.

Relatie leraar-leerling

De leeropdracht van o.m. schilders, beeldhouwers, fotografen, cineasten, grafici, ... steunt op hun persoonlijk artistiek ervaren. Hun aanpak gaat voornamelijk uit van het intuïtief aanvoelen en het waarnemend weten. Zij moeten langs permanente kritische benadering de leerlingen aanmoedigen om steeds opnieuw en verder te zoeken zodat zij tot persoonlijke plastische oplossingen komen.

De leraar, belast met kunstvakken, dient zich zéér flexibel te kunnen opstellen op twee vlakken: enerzijds in het opvolgen van een artistiek proces binnen een groep en anderzijds in de specifieke individuele benadering van de leerling. Deze begeleidende functie bestaat ondermeer uit het formuleren en evalueren van tussenopdrachten en tussenoplossingen.

De individuele lesgever-leerling relatie vooronderstelt grote soepelheid en vertrouwen en wordt maximaal aangewend om te sensibiliseren, te motiveren en te stimuleren.

Na de basisopleiding moet deze relationele houding evolueren naar een samenwerkingsverband op basis van gelijkheid en betrokkenheid. Dit resulteert in het cultiveren van de creatieve vrijheid, in een banende en niet sturende werkwijze, in divergent denken, in een procesgerichte i.p.v. een productgerichte aanpak en in het adequaat oplossen van probleemsituaties en vraagstellingen.

Het theoretische onderricht

Theoretische lessen dienen zoveel mogelijk geïllustreerd te worden (reproducties, foto's, dia's, video's, filmfragmenten, ...) of getoetst aan praktijkoefeningen (in het atelier).

De beeldende informatie (BI)

De "beeldende informatie" geeft een inzicht in de "esthetische principes" die aan de basis liggen van stijlexpressies en vormgeving van culturen uit heden en verleden.

De actualiteit en een initiatie in de moderne stijlen dienen ruim aan bod te komen en correct gesitueerd in een ruimere kunsthistorische context. Daar geen chronologische volgorde wordt gerespecteerd is een plaatsen in tijd en ruimte logisch. Hoewel de beeldende informatie wordt uitgewerkt in combinatie met en

tijdens de cursussen Waarnemingstekenen, Beeldende Vorming en Toegepaste Beeldende Vorming zijn afzonderlijke lessen en activiteiten niet uitgesloten.

De beeldende informatie kan worden verzorgd door middel van reproducties, dia's, didactische platen, films, literatuur, tv, video, tentoonstellingsbezoeken, ateliers,... Gebruik maken van actuele ICT-technieken (o.a. internet) bij het verzamelen en verwerken van documentatie is vanzelfsprekend!

Situering van de beeldende informatie

De beeldende informatie in samenhang met de kunstvakken heeft drie aspecten die zowel afzonderlijk als gelijktijdig kunnen optreden.

(1) Zij kan worden gebruikt als "Darstellung", als stoffering die leidt naar een plastische probleemstelling. Bv. de koepelschildering tijdens de barok als verlegging van een architecturale begrenzing: relatie tussen twee en drie dimensies.

(2) Tijdens een oefening kan de beeldende informatie worden gebruikt als verwijzing.

Bv. in functie van een oplossing, als correctie, als leidraad, als inspiratie, als concretisering, enz. ...

(3) Na een opdracht als slotbespreking (bv. confrontatie), als verdieping of uitbreiding.

De "beeldende informatie" dient met zorg te worden aangewend. Het gevaar dat de informatie negatief werkt op de creativiteit is niet denkbeeldig. Het mag niet leiden tot een vlijtig imiteren van voorbeelden.

Onderzoek en studie van de beeldtaal

De leerling moet een zo veelvuldig en verscheiden mogelijk contact kunnen hebben met de middelen die hem toelaten de beeldtaal te gebruiken (dit van bij de aanvang).

De leerinhoud- en leerstofafbakening is geen strak te volgen schema, maar biedt slechts één van de vele mogelijkheden om de beeldtaal te omkaderen. Het laat ruimte voor een dynamische en creatieve aanpak. Het is de betrokken leraar die, binnen het structuuronderdeel waar hij het KV/WT, het KV/BV en/of het KV/TBV geeft, de opdrachten en oefeningen dermate formuleert dat ze kaderen binnen de 2de graad.

De opsomming der leerinhoud is rationeel (een duiding) dus artistiek-intuïtief ontoereikend.

Uiteraard zijn ze vatbaar voor uitbreiding en herformulering.

De aspecten van de beeldtaal zijn zo talrijk dat elke lijst of opsomming bij voorbaat als onvolledig mag worden beschouwd, daarom ter illustratie enkele voorbeelden.

Volgende aspecten van de beeldtaal komen steeds aan bod:

(a) het waarnemingstekenen en de beeldende vorming als medium. Als drager van gevoel, betekenis, esthetisch inzicht, sfeer, besef, expressie en creativiteit (in die zin alomvattend);

(b) de basisvormen: driehoek, vierkant, cirkel. De basisvolumes: bol, piramide, kubus en alle andere geometrische figuren (regelmatige en onregelmatige veelhoeken, ellipsen en ovalen);

(b) organische figuren en vormen uit fauna & flora zoals zij bijvoorbeeld terug te vinden zijn in het ornament. of in de studie van het menselijk lichaam - geheel, in onderdelen en/of details;

(c) de structuur. De opbouw der samenstellende delen, de geleidingen en de proportieeler (inclusief de studie van de Gulden Snede en de andere klassieke schoonheidsanon's);

(d) diverse compositiemogelijkheden en hun betekenis met betrekking op beeld, vorm, functie, decoratie, inhoud, betekenis, techniek en materie;

(e) de kleur in zijn oneindig talrijke verschijningsvormen en schakeringen; inclusief de studie van de grijswaarden (tonen) maar ook als expressiemiddel, ruimteschepper, drager van inhoud, ...

(f) het licht, als zichtbaar makend element van alle beeldende middelen;

(g) alle zichtbare en tastbare texturen in al hun mogelijke combinaties tegenover elkaar, naast en/of door elkaar.

MODEL JAARPLAN

Jaarplanning, behandelde leerstof en vorderingsschema

Schooljaar:.....-.....

Leraar:.....

Vak(-onderdeel):.....

Afdeling:.....

Graad:..... Leerjaar:..... Klas:.....

Uren per week:....

Weekdag:..... Lesuren:.....

Week	Datum	Timing / jaarwerkplan	les n ^o	Vorderingsschema	Afwerking (+/-)
		Zie programma.....		Lesonderwerp (onderdeel)	Opmerkingen
1					
2					
3					
4					
5					
6					
7					
8					
9					
10	XXXXX		XXXXX		Herfstvakantie
11					
12					
13					
14	XXXXX		XXXXX		Examen
15	XXXXX		XXXXX		Examen
16	XXXXX		XXXXX		Jury I
17	XXXXX		XXXXX		Jury I
18	XXXXX		XXXXX		Kerstvakantie
19	XXXXX		XXXXX		Kerstvakantie
20					
21					
22					
23					
24					
25					
26					
27					
28	XXXXX		XXXXX		Krokusvakantie
29					
30					
31					
32					
33	XXXXX		XXXXX		Paasvakantie
34	XXXXX		XXXXX		Paasvakantie
35					
36					
37					
38					
39					
40	XXXXX		XXXXX		Jury II
41	XXXXX		XXXXX		Jury II (event. oriënterend)
42	XXXXX		XXXXX		Examen
43	XXXXX		XXXXX		Examen & deliberatie
44	XXXXX		XXXXX		Proclamatie

MINIMALE MATERIËLE VEREISTEN

ALGEMEEN

geschikte atelieraccommodatie, aangepaste qua ruimte, licht, lucht, belichting (bij voorkeur oriëntatie op het noorden), bruikbaarheid, toegankelijkheid, ...;

opbergkasten;

bibliotheekkast;

ladekasten voor papier (papierformaat A1);

stromend water met aangepaste wasbak;

de beschikbaarheid van een kopieerapparaat in de school (met mogelijkheid van vergroten en verkleinen, kopiëren op transparant materiaal, eventueel kleurenfotokopie,...);

TV- Video: mobiel toestel;

diaprojector;

episcoop of antiscoop;

overheadprojector;

vuilnisemmer;

grote afvalbak;

hamer, schroevendraaiers, nijptangen, nietjesmachine,...;

open rekken boven handhoogte (opslag maquettes).

BEELDENDE VORMING

tekentafels;

werktafels met kunststofblad en aangepaste stoelen;

lichtbak;

snijmachine papier (formaat A2 of meer);

snijmatten (formaat A2 of groter);

snijmessen en -latten;

metaalplaten bord en magneetjes, wit projectiegedeelte;

bordpasser, -tekendriekoek en -lat;

kleibak.

Algemene opmerkingen:

De behoeften zijn groot, de middelen doorgaans beperkt. Men hoeft niet te overdrijven maar beneden een bepaald uitrustingsniveau kan geen ernstig werk geleverd worden. Een weldoordacht en rationeel gebruik van de beschikbare financiële middelen dringt zich op. Dit leerplan kan een school niets opleggen betreffende de aanbesteding van de fondsen. Een aanvaardbare minimumuitrusting is echter noodzakelijk. Het strekt tot aanbeveling om de vakleraren via de vakwerkgroep advies te vragen aangaande het stellen van prioriteiten binnen het begrootte budget.

EVALUATIE

Door evaluatie bepaalt de leraar in welke mate de concreet gestelde doelen bereikt zijn.

De evaluatie bestaat erin het werkproces van de leerling te toetsen aan de opdracht en omgekeerd.

Een positieve evaluatie gaat uit van hetgeen de leerling heeft bijgeleerd, niet van zijn tekorten.

Voor permanente en objectieve evaluatie is het aangewezen te kunnen steunen op concrete evaluatiegegevens. Evaluatiecriteria die bij voorkeur opgesteld worden door de vakwerkgroep in samenspraak met de directie. Het strekt tot aanbeveling om via het agenda van de leerling de evaluatiecriteria aan de ouders mee te delen.

Herhalingsbeurten kunnen aangevuld worden met korte schriftelijke overhoringen, praktijkopdrachten, mondelinge beurten, punten voor observatiegegevens, orde en/of medewerking.

Hierbij is het ook nuttig voortdurend aandacht te besteden aan zelfevaluatie van de cursisten.

De procesevaluatie kan best gebeuren aan de hand van het verloop van de praktijkopdrachten.

Observatie van het affectieve gedrag van de cursist kan aanleiding geven tot aanpassing van een evaluatiecijfer.

Via evaluatie bepaalt de leraar in hoeverre de concreet gestelde doelstellingen bereikt zijn.

Door classificatie van evaluatievragen volgens de taxonomie (kennen, kunnen en zijn) zal de leraar in staat zijn het doel van zijn evaluatie te bereiken.

Vragen zijn éénduidig, valide en betrouwbaar. Door vraagstelling van gelijke aard als in de loop van het schooljaar speelt het verrassingseffect niet meer. Aan de hand van vooraf opgestelde modelantwoorden en duidelijke evaluatiecriteria zijn de correcties secuur en betrouwbaar.

Bij mondelinge examens worden reeksen (gelijk- (w)aardige) vragen voorzien. Van het verloop van de examens worden notulen aangelegd. Iedere leerling heeft door trekking van zijn vragen gelijke kansen. Een tweede examiner, liefst competent in dezelfde discipline, wordt zo mogelijk toegevoegd.

Voor de kunstvakken kan het examen vervangen worden door een beoordeling van de in een duidelijk afgebakende periode (examenperiode bvb.) gerealiseerde opdracht. De ideevorming, de onderzoeks- en uitvoeringsfasen gedurende de realisatie van die opdrachten (het proces) zijn daarbij minstens even belangrijk als het gepresenteerde werk (het product).

De evaluatiemomenten worden per school bepaald. Mogelijke evaluatiemomenten zijn:

- evaluatie van de dagelijkse inzet en het verwerken van de gegeven lessen: punten dagelijks werk (zinvol commentaar en volledige remediëring);
 - evaluatie waar de punten voor langere periodes vermeld staan: examenpunten (vermelden van commentaar, remediëring en klasmiddelen);
- op het einde van het 2de leerjaar 2de graad kan een oriënterende jury worden ingericht. De leerling toont er zijn werk en de jury (bestaande uit o.m. al zijn leraars KV) brengt advies uit i.v.m. de studiekeuze naar het 1ste jaar van de 3de graad toe.
- De jury houdt daarbij rekening met de optiekeuze van de leerling naar de 3de graad KSO en eventuele verdere studie hoger onderwijs toe.

Samen met de behaalde resultaten algemene vakken kunnen deze gegevens richtinggevend zijn voor de delibererende klassenraad die terzake een advies formuleert op het rapport.

Dit advies is niet bindend maar kan eventueel dienstig zijn bij de toelatings- en/of heroriënterende klassenraad 1^e jaar 3^e graad.

Het ateliergesprek

Dit is een onderling toetsen van verwachtingen in verband met opdracht, individu, groep, leraar en maatschappij. Deze vorm van evaluatie gebeurt als confrontatie gedurende een gesprek. Er wordt duidelijk gewezen op de vorderingen wat betreft techniek, verbeelding, emotie, engagement en verstandelijk inzicht.

Het ateliergesprek kan verruimd worden door met andere collega's-praktijkleraars gesprekken te hebben over de algemene leerstof van de beeldende kunsten en over de leerling.

BIBLIOGRAFIE

Deze werken, aangevuld met recente publicaties, zijn voor de leerkracht van nut voor de verruiming van zijn kennis en voor zijn permanente bijscholing. Hij moet zijn onderwijs immers voortdurend aanpassen aan de veranderende maatschappij en aan de ontwikkeling van de wetenschap en de technologie. Oudere werken blijven uiteraard bruikbaar. Recente publicaties bieden nieuwe of/ en aanvullende mogelijkheden en inzichten.

Van de leerkracht wordt verwacht dat hij, waar zinvol, zijn lessen onderbouwt met eigen opzoekwerk.

ALGEMEEN

Education of an Architect, Rizzoli, Cooper Union, New York, 1988

Handbuch der Kunst und Werkerziehung, 13 dln, Rembrandt Verlag, Berlin, 1967-74

ARNHEIM, K., *Art and Visual Perception*, Univ. of California Press, New Haven, 1986

BLOOMER, C. M., *Principles of Visual Perception*, Van Nostrand Reinhold, New York, 1976

BROTHWELL, D., *Beyond Aesthetics*, Thames and Hudson, London, 1976

BURNHAM, J., *The Structure of art*, George Braziller, New York, 1971

CARPENTER, P. en GRAHAM, W., *Art en Ideas*, Mills and Boon, London, 1971

DE LUCIO J.J., -MEYER, *Visual Aesthetics*, Lund Humphries publishers Ltd, London, 1973

DE VISSER A., *Hardop kijken*, SUN, Nijmegen, 1986

DE VISSER A., *Kunst met voetnoten*, SUN, Nijmegen 1989

FELDMAN, E.B., *Varieties of Visual Experience*, Abrams, New York, 1987

FELDMAN, E.B., *Thinking about Art*, Univ. of Georgia, Prentice-Hall Inc., New Jersey, 1985

FISCHER, E., *The Necessity of Art*, Penguin Books, London, 1963

FRUTIGER, A., *Signs and symbols*, Weiss Verlag, Dreieich, 1989

GERRITSE, A., *Geschiedenis van de beeldende vorming*, Cantecler, De Bilt, 1973

GOMBRICH, E.H., *Art en Illusion*, Princeton University Press, New Jersey, 1960

GOMBRICH, E.H., *The Sense of Order*, Phaidon Press, Oxford, 1979

GRIAULE, M., *Conversations with Ogotemméli*, Intro. to Dogon Religious Ideas, Oxford, 1965

HADJINICOLAOU, N., *Kunstgeschiedenis en ideologie*, SUN, Nijmegen, 1977

HOBBS, J.A., *Art in Context*, Harcourt Brace Jovanovich, New York, 1980

HUDSON W., en VAN REIJEN, W., *Modernen versus postmodernen*, Hes Uitg, Utrecht, 1986

HUYGHE, R., *L'art et l'âme*, Flammarion, Paris, 1960

HUYGHE, R., *Dialogue avec le visible*, Flammarion, Paris, 1955

HUYGHE, R., *Formes et forces*, Flammarion, Paris, 1971

HUYGHE, R., *Sens et destin de l'art*, 2 dln, Flammarion, Paris, 1967

LUTZELER, H., *De kunst*, Het Spectrum, Utrecht, 1966.

MAQUET, J., *The Aesthetic Experience*, Yale Univ. Press, New Haven, 1986

MITCHELL, W.J.T., *The Language of Images*, The Univ. of Chicago Press, Chicago 1974

PAWLIK J., en STRASSNER, *Beeldende kunst. Begrippen en lexicon*, Orion, Brugge, 1978

PIRSIG, R.M., *Zen and the Art of Motorcycle Maintenance*, Nl. : Contact, Am'dam, 1976

READ, H., *Kunst zien en begrijpen*, Prisma, Antwerpen, 1961

RYKWERT, J., *The Necessity of Artifice*, Academy Editions, London, 1982

VANBERGEN, J., *Voorstelling en betekenis*, Van Gorcum, Assen, 1986

BEELDENDE VORMING

ALBERS, J., *A retrospective. Cat.* Solomon R. Guggenheim Foundation, N.Y. 1988

Architecture and Body, Columbia Univ. Rizzoli, New York, 1988

Le Corps en Morceaux. Mus. d'Orsay. Paris 1990

Forma e verita, Marchi Editore, Firenze, 1966

MALEVICH. Cat. Stedelijk Mus. A'dam.

Mesure pour mesure. Architecture en philosophie. Cahiers du CCI. Centre Pompidou, Paris 1987

La Sculpture. Méthode et vocabulaire. Principes d'analyse scientifique. Paris 1978

Reliefs. Formprobleme zwischen malerie und skulptur im 20 jahrhundert, Benteli verlag, Bern 1981

Vorm. Nederlandse ambachts- en nijverheidskunst, Amsterdam, 1931

ABERCROMBIE, S., *Architecture as Art*. Icon Editions, N.Y. 1984

ADAM, R., *Classical Architecture*. A Complete Handbook, Viking, London, 1992

ALBERS. J., *Interaction of Color*. Yale University Press, New Haven en London, 1963

- ANDREWS, W.S., *Magic Squares en Cubes*, (1917) repr. Dover, N.Y. 1960
- ARNHEIM, R., *Dynamique de la Forme Architecturale*, P.Mardaga, Luik, 1977
- BAGLIVO en J.A., GRAVER, J.E., *Incidence en Symmetry in Design en Architecture*, Cambridge University Press, Cambridge, 1983
- BELJON, J.J., *Bouwmeesters van morgen*, Pantoskoop, Amsterdam 1966
- BELJON, J.J., *Zo doe je dat*, Wet. Uitg., Amsterdam, 1980
- BELJON, J.J., *Ogen Open*, De Arbeiderspers, Amsterdam, 1987
- BELLOUR, R., e.a., *Le Temps d'un Mouvement*, Centre.Nat. de la Photographie, Paris 1986
- BONTA, J.P., *Architecture and its Interpretation*, Lund Humphries, London, 1979
- BRAND J., en JANSELIJN H., *Architecture en Imagination*, Uitg. Waanders, Zwolle 1989
- N.J. BREDEROO e.a., *Oog in Oog met de Spiegel*. Aramith, Amsterdam, 1988
- BROLIN, B.C., *Flight of Fancy. The banishment en return of Ornament*, St.Martin's Press, N.Y., 1985
- BUFFINGA, A., *Vorm en Ruimte*, Uitg. Waltman, Delft
- BURCHARTZ, *Gleichnis der Harmonie*, Prestel Verlag, München, 1949
- CHING, F.D.K., *Architecture : Form, Space en Order*, Van Nostrand Reinhold C., N.Y., 1979
- CHRISTIE, A.H., *Pattern Design*, (1910) repr. Dover, N.Y. 1969
- CIANCHI, M., *Leonardo's Machines*, Becocci Ed., Florence
- CLAES, J., *De dingen en hun Ruimte. Een metabletische studie van de perspectivische en van de niet-perspectivische Ruimte*. De Ned. Boekhandel, Antwerpen 1970
- COUPE, E., *Le dessin et la composition décorative*, H. Dunod en E. Pinat, Paris, 1913
- DAGOGNET. F., *Etienne-Jules Marey*, Hazan, Paris, 1987
- DAVIS, P.J. en HERSH, R., *Descartes Dream, The World according to Mathematics*, Penguin Books, London, 1986
- DE JONG T., *De structurele samenhang van Architectuurbegrippen*, D.U.P., Delft, 1987
- DOLMETSCH, H., *The Treasury of Ornament*, (1887) repr. Studio Ed., London 1989
- DORCHY, H., *Langages des arts plastiques*, ed. Universitaires, Bruxelles, 1968
- DURER. A., *The Painters Manuel*. transl. W.L. Strauss. Abaris Books, Inc. N.Y. 1977
- EVANS, J., *Pattern, a study of Ornament in W.Europe* (dl. I en II., 1931), Da Capo, N.Y. 1976
- FELTKAMP, C.W., *Zien en verstaan*, Van Mantgen en De Does, Amsterdam, 1952
- FONATI, F., *Elementäre Gestaltungsprinzipien in der Architektur*, Akademie der Bildende Kunst, Wien, Tusch, Wien, 1982
- GANSWEID, J., *Symmetrie und Gestaltung*. Callwey, München, 1987
- GAUTHIER J., en CAPELLE, L., *Traité de composition décorative*, Libraire Plon, Paris
- GERSTNER K., *Les Formes des Couleurs*. Biblio. des Arts, Paris 1986
- GICKLER, A. *Ornament mit System*, Callwey, München, 1986
- GIEDION S., *Die Herrschaft der Mechanisierung*, Athenäum, Frankfurt, 1982
- GIEDION, S., *Architektur und Gemeinschaft*. Rowohlt, Hamburg, 1956
- GRAAFLAND, A., *Esthetisch Vertoog en Ontwerp*, SUN, Nijmegen, 1986
- GRAAFLAND, A., DETHIER, H., e.a., *De Bevrijding van de Moderne Beweging. Een dialoog met de Modernen*. SUN, Nijmegen, 1988
- GRAAFLAND, A., en MAASKANT, M., *Conceptuele Beelden voor een Museum*, T.U.-Delft, 1989
- GRILLO, P. J., *Form, Function and Design*, Dover, New York, 1960
- HENDRICKS. G., *Eadweard Muybridge*. Viking Press, N.Y., 1975
- HERSEY, G., *The Lost Meaning of Classical Architecture*, The MIT Press, Cambridge, 1988
- HORNUNG, C.P., *Design's and Devices*, Dover, New York, 1932
- ITTEN, J., *Mein Vorkurs, am Bauhaus. Gestaltung und Formenlehre*, Otto Maier Verlag, Ravensburg, 1963 / Cantecler De Bilt, 1989
- ITTEN, J., *Kunst en Kleur*, Otto Maier Verlag, Ravensburg, 1961/ Cantecler DeBilt, 1973
- JONES, O., *The Grammar of Ornament*, (1856) repr. Studio Ed., London 1986
- JENSEN, R., en CONWAY, P., *Ornamentalism*, Clarkson N. Potter Inc., N.Y. 1982
- KANDINSKY, W., *Lessen aan het Bauhaus*, Cantecler De Bilt, 1983
- KANDINSKY, W., *Point and Line to Plane*, Dover, New York, 1979
- KEPES, G., *L'objet créé par l'homme*, La Connaissance, Bruxelles, 1968
- KEPES, G., *The Nature and Art of Motion*. Studio Vista, London, 1965
- KLEE, P., *Notebooks. 1. The Thinking Eye*, Lund Humphries, London, 1961
- KLEE, P., *Notebooks. 2. The Nature of Nature*, L. Humphries, London, 1961
- KLEINT, *Bildlehre*, Schwabe en Co. Verlag, Basel, 1969
- KRANZ, K., *Sehen, Verstehen, Lieben*, Mensch und Arbeit, München, 1963
- KUHNE, L., *Gegenstand und raum*, Veb Verlag der Kunst, Dresden, 1981
- LEWIS, P., en DARLEY, G., *Dictionary of Ornament*, Pantheon Books, N.Y. 1986
- LINAZASORA, J.I., *Le Projet Classique en Architecture*, A.A.M., Brussel, 1984

- LOUPE, L., e.a., *Danses Tracées. Dessins en notations des Choréographes*, Ed. Dis Voir, Paris, 1991
- MEYER, F.S., *Handbook of Ornament*, (1988) repr. Dover, N.Y., 1957
- MAJORICK, B., (BELJON), *Ontwerpen en Verwerpen*, Querido, Amsterdam, 1959
- MIDGLEY, B., *Handboek Beeldhouwtechnieken*. uitg. Rostrum B.V., Haarlem 1988
- MILLON, H.A., *Italian Renaissance Architecture*. Thames en Hudson, London 1994.
- MOHOLY-NAGY, L., *Vision in Motion*, Paul Theobald and Company, Chicago, 1947
- MOORE, CH., en ALLEN, G., *L'architecture sensible. Espace, échelle et forme*, Dunod, Paris, 1981
- NORBERG-SCHULZ, C., *Architecture : meaning en place*, Electa/Rizzoli, N.Y., 1986
- NORBERG-SCHULZ, C., *Existentie, Ruime en Architectuur*. Masereelfonds, Gent, 1981
- NORBERG-SCHULZ, C., *Architectuur, een logisch systeem*. Masereelfonds, Gent, 1979
- NORBERG-SCHULZ, C., *Habiter. Vers une architecture Figurative*, Electa, Milaan 1985
- OCVIERK, e.a., *Art Fundamentals. Theory and Practice*, WM.C. Brown Publishers, Dubuque, 1975
- ONIAN, J., *Bearers of meaning. The Classical Orders*, Cambridge University Press, 1988
- OOSTRA, B., *Beeldende vorming in theorie en praktijk*, Nelissen, Bloemendaal, 1980
- PARSONS, W.B., *Engineers en Engineering in the Renaissance*, The M.I.T. Press, Cambridge 1976
- PEDOE, D., *Perspectieven Doorzien, Meetkunde als thema in de kunst*, Aramith, Amsterdam 1988
- PEVSNER, N., *Pioneers of Modern design*, Penguin Books, London, 1983
- RACINET, A., *The Encyclopedia of Ornament*. (1873) reprint : Studio Ed. London 1988
- READ, H., *Moderne Beeldhouwkunst*. Gaade, Veenendaal, 1987
- ROWELL, M., *The Planar Dimension*. The Solomon R. Guggenheim mus., N.Y. 1979
- ROWLAND, K., *Pattern and Shape*, Ginn en Company Ltd., London, 1967
- RYKWERT, J., *The Necessity of Artifice*, Academy Editions, London, 1982
- SAARINEN, E., *The Search for Form in Art and Architecture*, Dover, New York, 1985
- SMETS, G., Vormleer. *De Paradox van de vorm*, Bert Bakker, Am'dam, 1986
- SPELTZ, A., *The History of Ornament*, (1915) repr. Studio Ed., London, 1989
- SPELTZ, A., *Ornamenten*, (1904) repr. Gaade-Amerongen, 1980
- SPENCER, H., *The Image Maker*, Charles Scribner's Sons, New York, 1975
- STEVENS, P.S., *Handbook of Regular Patterns. An introduction to Symmetry in Two Dimensions*, The MIT Press, London, 1984
- STURM, H., e.a., *Der Verzeichnete Prometheus*. Kunst, Design en Technik, Nischen, Berlin, 1988
- SUMMERSON, J., *The Classical Language of Architecture*, Thames en Hudson, N.Y. 1980
- TAINMONT, E., *Esthétique positive*, C.E.D.E.P., Bruxelles, 1967
- TAFURI, M., *The Sphere en the Labyrinth. Avant-Garde en Architecture from Piranesi to the 1970s*, MIT Press, Massachusetts Institute of Technology, 1990
- TAFURI, V., *Ontwerp en Utopie. Architectuur en Ontwikkeling van het Kapitalisme*, Sun, Nijmegen, 1978
- TAYLOR, L., *Housing : Symbol, Structure, Site*, Rizzoli, N.Y. 1982
- TZONIS, A., *Het Architectonies Denken*, Ontwerp, Rationalisering van de Architectuur en Maatschappelijke Macht, Sun, Nijmegen, 1982
- TZONIS, A. en LEFAIVRE, L., *De Oorsprong van de Moderne Architectuur*, Sun, Nijmegen, 1984, 1990
- TZONIS, A, LEFAIVRE, L. en BILODEAU, D., *De Taal van de Classicistische Architectuur*, Sun, Nijmegen, 1983
- ULRICH, G., *De wereld van de schilderkunst*, Elsevier, Amsterdam, 1965
- VAN RHEEDEN, H., *Om de vorm*, SUA, Amsterdam, 1989
- VAN RINGELSTEIN, W., *Beeld en Werkelijkheid*, Meulenhoff Educatief, A'dam 1964
- VENTURI, R., *Complexity en Contradiction in Architecture*, MOMA. Papers on Architecture, N.Y. 1966, 1977.
- VON FRANZ, M.-L., *Tijd. Ritme en Rust*, De Haan, Haarlem, 1979
- VON WERSIN, W., *Das Elementare Ornament*, Otto Maier Verlag, Ravensburg 1940
- WADE, D., *Chrystal en Dragon, The cosmic two-step*, Green Books, Hartland, 1991
- WOODHAM, J.M., *Twentieth-Century Ornament*, Studio Vista, London, 1990
- WITTGENSTEIN. *Opmerkingen over de kleuren*, G.E.M. Anscombe, Oxford 1977, Boom, Mepel/Amsterdam 1989
- SCHASFOORT, B., *Beeldonderwijs en didactiek*, Wolters-Noordhoff, 1999, ISBN 90 01 77312 5